

BIYZARILIQ JINAYATLARINI SEBEPLERI, SHART-SHARAYATLARI HAM PROFILAKTIKASI

Oraqbaev Erpolat Temirbay uli

QMU "Jinayat huquqi, procesi ham kriminalistika" kafedrası stajyor oqıtıwshısı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13858941>

Annotaciya: Bul maqalada jamiyet tartibine qarsi jinayatlar toparına kırıwshi biyzarılıq jinayatlarınıń sebepleri, shart-sharayatları ham profilaktikasi túsiniǵı, olardıń túrleri, puqaralardıń huqıq ham erkinliklerine qawıp salıw dárejesi har tárepleme úyreniledi, sonday-aq bul jinayatlar yuridik analiz etiledi.

Gilt sózler: biyzarılıq, profilaktika, huqıqbuzarlıq, jinayat, shaxs, neytrallasıw, individ, psixologiya, psixika.

Ádebiyatlarda belgilengenindey, jinayatlardıń anıq túrleri, tayparı ham gruppalarınıń hádiyesi ham profilaktikasi retinde jinayatshılıqtı aldın alıwdıń tiykarǵı principi kóp waqıtlardan berli mámleketimiz kriminologları tárepinen islep shıǵılıp, tiyisli teoriyalıq tiykarlar jaratılǵan. Jinayatshılıqtıń aldın alıw ham jinayatlar profilaktikasi máselelerin úyreniwdiń ilimiy bazası bolıp kóplegen ilimpazlardıń isleri esaplanadı.

Insan minez-qulqınıń baǵdarı onı turaqlı qorshap turıwshı social ortalıq tási astında qalıpleseı. Mine sol sebepli de jinayatlar profilaktikasınıń tiykarǵı obyektin ajırata turıp, biz onı shaxs jáne social ortalıq birligi retinde tariypleymiz. Biz bul jerde «shaxs - ortalıq» múnásibetlerin názerde tutamız.

Biyzarılıq profilaktikasında tiykarǵı rol ishki isler organlarına tiyisli bolıp, olardıń óz xızmetleri birinshi náwbette, jamiyetke ashıqtan-ashıq húrmetsizlikte kórinetuǵın jamiyetlik tartipti qopal túrde buzılmawına, puqaralardıń kóshe topılısları islenbewine, kúndelikli turmista ham bos waqıtta islenetuǵın qılmislardı saplastırıwǵa qaratıladı¹.

Operativ-qıdırıw túrindegi ilajlar járdeminde biyzarılıqtıń sebepleri ham sharayatları da saplastırıladı, eń tiykarǵısı bolsa - onı rejelestirgen ham tayarlaǵan shaxslar anıqlanadı. Negizinde, gáp profilaktikanıń operativ-qıdırıw iskerligi menen qosılıp ketiwi haqqında barıp atır. Barlıq háreketler aqır-aqıbette, biyzarılıqtıń aldın alıwǵa baǵdarlanadı.

Biyzarılıq profilaktikasınıń shólkemlestirilgen tiykarı boyınsha ayrıqsha kózqarastan huqıqıy tartıpkе salıw mashqalası esaplanadı. Bul jerde u'sh tiykarǵı másele sheshiliwi kerek: profilaktikanı ámelge asırıwshı shaxslardıń huqıq ham minnetlemeleri; profilaktika ilajları ámelge asırılıp atırǵan adamlardıń huqıq ham minnetlemeleri; jinayat jábirleniwshileriniń huqıq ham minnetlemeleri anıqlanıwı kerek. Arnawlı organlar tárepinen ámelge asırılauǵın, biyzarılıqtı aldın alıwǵa qaratılǵan qanıgelestirilgen iskerlik arnawlı profilaktika ilajları esaplanadı.

Ol biyzarılıqqa jol qoymawǵa arnawlı qaratılǵan ilajlardı óz ishine aladı. Bunday ilajlar basqa profilaktikalıq ilajlardan óziniń arnawlı mólsherlengenligi ham ayrıqsha maqsetke jóneltirilgenligi menen ajralıp turadı: biyzarılıqtıń aldın alıwda bul ayrıqsha áhmiyetke iye boladı. Aytıw múmkin, biyzarılıqtıń arnawlı profilaktikasi ózinde áyne ham arnawlı bunday

¹ Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслик. / М.А.Абдуҳолиқов, Б.Д.Ахроров ва бошқ. М.Усмоналиев умумий таҳрири остида. - Т.: Адолат, 2000. - Б.71-83.;

tásiriniń obyektı - áyne biyzarlıq ajratılǵanda tásir qılıw subyektin anıqlastırıwdı ańlatadı. Biraq anıq jaǵdayda onı ámelge asırıw tek ǵana ishki tásir (bir mekeme sheńberinde, misalı ishki isler organları), bálkim sırtqı tásir (birden-bir huqıqtı qorǵaw sistemasına prokuratura hám sud, IIM hám ádillik shólkemleri hám t.b. kiredi) da zárúr bolǵanda biyzarlıqtı aldın alıwǵa qaratılǵan boladı. Basqasha aytqanda, usı organlar, xızmetler hám bólimlerdiń kúshleri biyzarlıqqa jol qoymawǵa jóneltirilgen maqsetli profilaktikalıq iskerlikke qaratıladı.

Biyzarlıqtı aldın alıwdıń ulıwmasociallıq ilajlarınıń ayrıqsha ózgesheligi sonnan ibarat ol unamsız hádiyseler, sol atap aytqanda tikkeley biyzarlıqtı aldın alıwǵa jóneltirilmeydi, tek ǵana bul iskerlikke kómeklesedi. Negizinde, ulıwmasociallıq aldın alıw ilajları jınayat isleniwine jol qoymawǵa, yaǵnıy arnawlı aldın alıwǵa tuwrı hám tikkeley qaratılǵan barlıq sharalar kompleksiniń bazası bolıp xızmet etedi. Biyzarlıq - ayrıqsha social haqıyqatlıq, sonday eken, oǵan qarsı gúresiw jolları social-huqıqiy isler salasında jatıwı kerek, onıń natıyjeliligi bolsa kóbinese social mashqalalardıń tabıslı sheshiliwine baylanıslı boladı. Bul biyzarlıqtıń hám ulıwma, hám individual profilaktikasına tiyisli bolıp tabıladı.

Ulıwma profilaktikada jámiyet aǵzalarına minez-qulıq qaǵıydaları (normaları) haqqındaǵı túsinikler jetkiziledi, jınayıy minez-qulıq jazalanıwı haqqındaǵı fakt ayrıqsha belgilenedi.

Biyzarlıqlarǵa kelsek, bul jınayatlardıń ulıwma jaǵdayında tómendegishe kórinis alǵan: bul - hám óz mápleri, hám taǵı basqa shaxslar mápine jámiyetke qarsı turmıs tárizin keshirip atırǵan ayrıqsha shaxslarǵa sistemalı ámelge asırılatuǵın tiyisli tásirler; yamasa biyzarlıqlar profilaktikası - bul jınayatlardıń sebepleri hám sharayatların anıqlaw, úyreniw hám saplastırıw (neytrallastırıw), jámiyetke qarsı turmıs tárizin keshirip atırǵan hám biyzarlıqqa beyim shaxslardı anıqlaw hám analiz qılıw, bul adamlardıń tiyisli dizimin júrgiziw hám olarǵa zárúr tásir kórsetiw sıyaqlı sharalardı óz ishine aladı. Biyzarlıqlardıń profilaktikası - bul jámiyetlik tártip, jámiyet qáwipsizligin támiyinlewge xızmet etiwshi hám maqsetke jóneltirilgen sharalar sistemasın ámelge asırıwǵa hám tiyisli jınayıy topılıslardı jol qoymawdan ibarat bolǵan social profilaktikanıń bir kórinisi. Profilaktika teoriya túri retinde de hám ámeliyat túri retinde de kórip shıǵılıwı múmkin. Etikalıq (ádepsiz minez-qulqqa jol qoymaw), ulıwma huqıqiy profilaktikalar (keń mániste huqıqbuzarlıqlardıń aldın alıw) haqqında pikir juritse de boladı. Eń keń túsinik bolsa bul social profilaktika bolıp tabıladı. Profilaktikanıń túrleri hám baǵdarları júdá kóp.

Biraq biyzarlıqlar profilaktikasına qaytamız: ulıwma profilaktika sheńberinde túrli tarawlar hám jónelisler ajratıladı: jınayıy-huqıqiy taraw, jınayat-processual, jınayat-orınlaw, kriminologiyalıq hám t.b. Bunnan tısqarı, bul jerde ulıwma social profilaktika iskerligi ushın úlken maydan bar, misalı: etikalıq profilaktika, psixologiyalıq, pedagogikalıq, medicina (sonday-aq, psixiatrik) hám t.b. Buǵan huqıqtı qorǵaw organlarınıń ulıwma profilaktikalıq iskerligin de kirgiziw múmkin. Barlıq jaǵdaylarda ĞXQdan aktiv paydalanıladı. Kórsetilgen sheńberde jınayatlardan jábir kórgenlerge tiyisli bolǵan ulıwma viktimologiyalıq profilaktika haqqında oylaw da múmkin. Bulardıń barlıǵı mámleket dárejesinde, mámleket hám jámiyettiń júdá keń kólemdegi jumısı esaplanadı. Bunday profilaktika ilajları mámlekettiń barlıq xalqına tiyisli esaplanadı, biraq jınayatlardıń ayrıqsha qásiyetlerin esapqa alıp itibar áyne anıq jınayıy qılmıslarǵa qaratıladı.

Biyzarlıqtıń ulıwma profilaktikası jámiyet aǵzalarına ulıwma aldın alıwǵa qaratılǵan sharalar menen tásir etiwge qaratılǵan haqıyqattan da orınlanatuǵın is, yaǵnıy toqtatıp turıw

sharası bolıp tabıladı. Basqasha aytqanda, xalıqqa biyzarılıq ushın jinayiy huqıqiy tártipte jazalanbaw ushın ózin qanday tutıw kerekligi haqqındaǵı xabarlar «jiberiledi».

Ayırım avtorlar ulıwma profilaktika jinayatshılar psixologiyasına qaraǵanda, kóbirek nızamǵa boysınıwshı adamlardıń psixologiyasına tásir kórsetedi, dep esaplaydı.

Biyzarılıqlardıń sanın kemeytiwdi gózleytuǵın profilaktikanıń ulıwma ilajların ámelge asırıw, baribir, bir tárepten, adamlardı usı jinayatlardı islewden tıyıp turadı, basqa tárepten bolsa, puqaralardı biyzarılıq jábirleniwshisi bolıwdan saqlaydı.

Biyzarılıq ushın juwapkershilikke tartılǵan shaxslarǵa tiyisli maǵlıwmatlarǵa kóre olardıń 28% «ulıwmalıq aldın alıw» túsiniǵın ulıwma bilmeydi, 47% bul ilaj basqa shaxslar ushın belgilengen dep esaplaydı, 25% bolsa, bul olardı uslap turǵan, biraq jaǵday olardan artıqlaw bolǵanlıǵın aytadı.

Biyzarılıq ushın sudlangan recidivistlerden ótkerilgen soraw nátiyjeleri birqansha basqasha, biraq olar da arnawlı hám ulıwma aldın alıwdıń nátiyjeliligi haqqında kem biledi. Bul jerde biyzarılıqtıń ulıwma aldın alıw ideyası tek ǵana jinayat nızamshılıǵı, sudtıń húkmi hám t.b sheńberinde emes, bálkim jinayatlardı ashıwda, basqasha aytqanda, jazanıń anıqlıǵın támiyinleytuǵın barlıq sharalarda óz kórinisin tabadı.

Individual profilaktika mudamı shaxs penen baylanıslı boladı. Jeke dárejede dep atalatuǵın profilaktika ushın hár bir anıq shaxs penen islewdiń ayırıqshılıǵında kórsetilgen bólek ayırıqshalıqlar xarakterli bolıp tabıladı. Usı dárejede shaxs hám individual minez-qulıqqa tiyisli tek individual profilaktika tásir ilajları kóriledi. Ulıwma profilaktika ilajları bir qansha keń hám onsha anıq emes. Individual profilaktika bolsa - bul mudamı anıq hám arnawlı bir shaxslarǵa jóneltirilgen boladı, taǵı jinayiy minez-qulıqqa tiyisli bolǵan barlıq ámeliy juwmaqlar hám nátiyjeler anıqlastırıladı. Bul jerde ulıwma hám individual profilaktikalar ortasında qarama-qarsılıq joq².

Biyzarılıqtı aldın alıw, oǵan jol qoymaw bul eń tiykarǵı wazıypa esaplanadı. Biraq biyzarılıqtıń aldın alıw ushın áwele, jinayiy turmıs tárizin keshirip atırǵan shaxslardı anıqlaw zárúrli áhmiyetke iye. «Ámeliyatta jinayatlardıń profilaktikası ámelde eki jaǵdayda óz ornına iye: unamsız ózgeshelikler jaǵdayında bolǵanda hám bunday jaǵdaylar ele óz ornına iye bolmaǵan hám olardıń payda bolıw múmkinshiligi payda bolǵanda». Biraq bul unamsız ózgesheliklerdi anıqlaw, bul ózgesheliktegi shaxslardı anıqlaw, bul shaxslardı dizimge qoyıw, keyin bolsa, olarǵa qarata profilaktika ilajların qollaw boyınsha ilajlardı ótkeriw múmkin. Bul jerde shaxstıń «social ádepsizligi dárejesi», onıń social tájiriybesi, jinayiy baylanısı hám sol sıyaqlılar esapqa alınadı.

Ámeliyattı úyreniw biyzarılıq profilaktikasın erte baslaw ushın xabar bolıp, insannıń jámiyetke qarsı qılmısı, jinayiy háreketlerge umtılıw rawajlanıwı hám jinayiy qılmısqa alıp keliwshi ulıwma onıń huqıqqa qılap minez-qulqı bolıwı múmkin.

Baqlawlar sonı kórsetedi, jinayiy turmıs keshirip atırǵan shaxslar áyne sonday tárzde biyzarılıqqa «kirip qaladı». Ámeliyat analizi bunday adamlardıń huqıqbuzarlıǵı profilaktikası baslaw ushın tiykar bolıp jinayiy iskerlik penen shuǵıllanap atırǵan adamlardıń olarǵa unamsız tásiiri, olardıń ózleriniń nızamǵa tıńlaǵısh turmıs keshirip atırǵan basqa shaxslarǵa tásiiri bolıwı múmkinligin kórsetedi. Bul jerde fakttıń ózi zárúrli – múmkinshilik bar, endi biyzarılıqtıń tikkeley aldın alıw zárúr.

² Косарев И.И. Хулиганство и хулиганские побуждения как уголовноправовой феномен: Автореф... канд. юрид. наук : 12.00.08.-М.: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2012. - С. 20

Biyzarlıq payda bolıwı baslanıwın anıqlaw ushın erte kesellikti anıqlaw, yaǵnıy prognostikalıq maǵlıwmat zárúr esaplanadı. Ámeliyat xızmetkerlerine biyzarlıqtı baslanıw basqışında hám hátte pisip jetilgen waqıtta aldın alıw hám toqtatıw jaqsı nátiyje beriwı jaqsı málim. Biraq bul baslanǵısh basqısh kóbinese anıqlanbaydı.

Ol haqqında biyzarlıqtı joybarlaw yamasa tayarlıq basqışında ǵana málim boladı. Jınayiy minez-qulıqtı belgilew waqıtında anıqlanbaǵanda bul ulıwma keshikkan profilaktika jumısları ekenligin ańlatpaydı. Ilimpazlardıń aytıwına qaraǵanda, jınayatlar profilaktikası ushın kóp qırlı funkciyalar tán bolıp: qáwipsizlik etiwshi, tártipke salıwshi, tárbiyalaytuǵın hám t.b. Olardıń barlıǵı óz-ara baylanıslı. Olardan hár biri óziniń rolin atqaradı.

References:

1. Andreeva I.A. Kvalifikatsiya ubiystv, sovershennıx pri otyagchayuyıx obstoyatelstvax. SPb.:YUridicheskiy sentr Press 1998. - S. 32.
2. Averyanova T.V., Belkin R.S., Koruxov YU.G., Rossiyskaya E. R. Kriminalistika. Uchebnik dlya vuzov. Pod red. Zaslujennogo deyatelya nauki Rossiyskoy Federatsii, professora R. S. Belkina.- M.:Izdatelstvo NORMA, 2000.-S.812.
3. Bakunov P. Ayb jinoyat sub'ektiv tomonining zaruriy belgisi sifatida. Wquv kullanna. Toshkent. "Adolat". 2006. -B. 30.
4. Borodin S.V. Prestupleniya protiv jizni. - SPb.: YUrid. sentr Press, 2003. - S. 168-169
5. Borzenkova G.N., Komissarova V.S. Kurs ugolovnogo prava. T.Z.M., 2002. - S.127.
6. Borisov V.I., Kuts V.N.. Prestupleniya protiv jizni i zdorovya: voprosı kvalifikatsii. - Xarkov., 1995. -S.12
7. Veliev I. .Obekt posyagatelstva i kvalifikatsiya prestupleniy.-Baku.: Elm. 1993.
8. Gauxman L.D.Kvalifikatsiya prestupleniy: zakon, teoriya, praktika. - M.: AO «Sentr YURInfor», 2003. -S.165.
9. Gegel G. Xukuk falsafasi. - M., 2007. - B.89-165.
10. Dmitrieva T.F. Taktika i metodika rassledovaniya nasilstvennıx prestupleniy : uchebnoe posobie / T.F. Dmitrieva, I.A. Alximina. - Vitebsk : VGU imeni P.M. Masherova, 2016. - C.363.
11. Dyadkin D.S. Teoretichiskie osnovı naznacheniya ugolovnogo nakazaniya: algoritmicheskiy podxod. -SPb.: izdatelstvo R.Aslanova "YUridicheskiy sentr press", 2006. - S. 296.
12. Daily News (London), Tuesday April 24. 1894.
13. Junushova G.B.Ugolovnaya otvestvennost za xuliganstvo po zakonodatelstvu Kirgızskoy Respubliki: uchebnoe posobie / pod obıç.red. L.CH.Sıdıkovoy. - Bishkek: KRSU, 2014.-S.21.
14. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. Darslik. / M.A.Abduxolikov, B.D.Axrоров va boshk. M.Usmonaliev umumiy taxriri ostida. - T.: Adolat, 2000. - B.71-83.;
15. YAkubov A.S. Terioticheskie problemi formirovaniya pravovoy osnovı ucheniya oprestupleniy: predposilki realnost, prespektivi. -T.: Akademiya MVD Respubliki Ózbekiston , 2001. - S.98-100.
16. Usmonaliev M. Jinoyat huquqi (Umumiy qism). - T.: YAngi asr avlodi, 2005. - B. 165-191.